

ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ KALIP SÖZLERİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ KALIP SÖZLER İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Mukhabbat KURBANOVA - Furkan Ozan ÖZ***

Özet

Bir dilin söz varlığı hazinesine dair önemli kaynaklardan biri olan *kalıp sözler* konusu, incelemeye değer önemli bir konudur. Günlük hayatta sık kullandığımız, birçok farklı durum içerisinde bulunduğumuz esnada bize hem pratik hem de anlamlı cevaplar verme fırsatı sağlayan *kalıp sözler*, bu çalışmada Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi üzerinden kısa bir biçimde işlenecektir. Öncelikle anlam olarak kalıp sözlerin ne olduğuna, neye yaradığına dair bilgiler verilecektir. Daha sonra ise sırasıyla Türkiye Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde kalıp sözlerin işlenişi, kapsamı, üzerine yapılan çalışmalar ve sınıflandırılmasına dair konulardan bahsedilecektir. Bir sonraki bölümde ise kalıp sözlerin genel olarak işlevlerine değinilecektir. En son bölümde ise Özbek Türkçesi metinler içerisinde tespit edilen kalıp söz örnekleriyle Türkiye Türkçesindeki karşılıkları birlikte incelenerek ortaya çıkan benzerlikler ve farklılıklar ifade edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kalıp Sözler, Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözler, Özbek Türkçesinde Kalıp Sözler, Kalıp Sözlerin İşlevleri.

COMPARISON FORMULAIC EXPRESSIONS WITH UZBEK AND TURKISH LANGUAGES

Abstract

Formulaic expressions are one of the most important sources about the vocabulary of a language, an important issue worth exploring. We often use them in everyday life, when we are in many different situations, so that the formulaic expressions provide an opportunity to formulate practical and meaningful answers. In this work, formulaic expressions in the Uzbek and Turkish languages will be investigated. First of all, information will be given about what formulaic expressions are and what they are for. Then the formulaic expressions and their classifications in the Uzbek and Turkish languages will be analyzed. In the next section of the article, we will discuss in general the functions of formulaic expressions. In the final part, sentences in the Uzbek and Turkish languages will be compared, and the similarities and differences between them will be determined.

Key words: Formulaic Expressions, Formulaic Expressions In The Turkish Language, Formulaic Expressions In The Uzbek Language, Functions Of Formulaic Expressions.

* Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. El-mek: qurbonova2007@mail.ru

 ORCID ID: 0000-0002-2303-0777

** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi. El-mek: frukof12345@gmail.com.

 ORCID ID: 0000-0001-8419-7020

Giriş

Günlük hayatta insanlarla iletişim kurarken genellikle bizi zorlayacak ifadelerden çok, işimizi kolaylaştıracak ve aynı zamanda karşımızdaki insanlara karşı samimiyetimizden ödün verilmeyecek ifadeleri kullanmaya yöneliriz. Yakın çevremizde ve gün içerisinde bulunduğumuz toplu alanlarda iletişim kurmamızın çok muhtemelen olduğu kişilerle diyalog halindeyken kurmak durumunda olduğumuz cümleleri makale üslubuyla veya sunum yaparcasına son derece etkili bir hatipliğe bürünerek ifade etmemiz bizden beklenmeyecek hatta çoğu zaman hoş karşılanmayacak bir durumdur. İşte bu gibi durumlarla karşılaşmamak adına dilde, belirli bir zaman içerisinde gelişen, toplumun her kesimince kabul görmüş, kullanıldığı zaman her daim aynı anlamı ve aynı hissiyatı göz önüne getiren birtakım kalıp ifadeler meydana gelmiştir. Bu ifadelerin birçok farklı anlamı, birçok farklı işlevi, sınıflandırması ve çağrışımı bulunsa da genel anlamda *kalıp sözler* adıyla ifade edildiğini bilmekteyiz.

Bir toplumun bireyleri arasındaki ilişkiler sırasında kullanılması adet haline gelmiş bir takım sözler olan kalıp sözler (Aksan, 2004: 34), dünya üzerinde belirli bir geçmişe, tarihi bir sürece sahip olan bütün dillerin ve o dilleri konuşan toplulukların sahip olduğu bir dil hazinesidir. Bu hazineyi yakından incelediğimizde, kalıp sözler, ait olduğu topluma dair birçok konuda fikir sahibi olmamızı sağlayabilmektedir. Toplumların günlük hayatta birbirleriyle iletişim kurarken kullandıkları bu kalıp ifadeler, onların manevi değerleri ya da endişeleri, mutlulukları ya da hüznüleri gibi kendilerine mal olmuş, onlara has kavramları tespit edebilme, yakından tanıyabilme noktasında önemli bir konumdadır. Bu noktada hem Özbek Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde kalıp sözlerin incelenmesi ve tespit edilip belirli gruplar halinde sınıflandırılması doğru bir yaklaşım olacaktır. Tarihi ve kültürel manada aynı mirasın temsilcisi olan bu iki halk arasında böyle bir kültür hazinesine göz atıldığında arada farklılıklardan çok benzerliklerin ortaya çıkacağı aşikârdır. Bizde bu benzerlik ve farklılıkları dile getirip tespit ederek iki halk arasında asırlar öncesinde oluşan kültür aynasının günümüze yansımalarını, zaman içerisinde yaşanan değişkenleri kalıp sözler konusu üzerinden kısa bir incelemeyle ifade etmeye çalışacağız.

1. Kalıp Sözler

Sözlük anlamı olarak kalıp sözler “Geleneksel bir amaca hizmet eden, genellikle değişmez bir sıra düzeninde kullanılan sözcük kümesi” şeklinde anlamlandırılmıştır (İmer, 2011: 165). Gün içinde selamlaşma, vedalaşma, tanışma, haberleşme gibi temalardan oluşan, sözlü iletişim esnasında sık sık karşılaşılan cümle veya kelime gruplarına ya da bir topluma mal olmuş dinî - millî bayramlar, kutlamalar veya doğum günleri gibi özel günlerde kullanılan, belirli çağrışımlar uyandıran ifadelerin adı kalıp sözlerdir. Yani, sabahleyin karşılaşılan birine söylenen *günaydın* ile güne başlayarak akşamleyin söylenen *iyi geceler* ile günü bitirinceye dek, gün içinde veya belirli durumlarda söylenmesi gerekli hale gelmiş söz veya söz öbekleri kalıp sözlerin sınırları içerisinde değerlendirilmektedir (Aksan, 2004: 35; Gökdayı, 2020: 1). Örneğin gün içerisinde genellikle kalabalık olan toplu taşıma araçlarında istemeden de olsa birisinin ayağına basıldığında basan kişi mutlaka kusurunu belirtecek bir takım kalıplaşmış sözler söylemelidir (Tannen, 1977: 517). Özbek Türkçesinde kusur bildiren bu kalıp sözler “Uzr”, “Kechirasiz”, “Afu eting” (Afedersiniz) gibi örnekler verilebilir.

Dil kullanıcıları için konuşma bölümünün en önemli unsurunu kalıp sözler oluşturmaktadır. Çünkü kalıp sözler iletişim esnasında kullanışlı, çağrışım gücü yüksek ezber cümlelerdir. Yukarıda da bahsedildiği gibi, gün içinde karşılaşmakta olunan selamlaşma, tanışma, vedalaşma gibi durumlar karşısında hissedilen duygu yoğunluğunu tek cümle veya sınırlı sayıda kelimeyle pratik bir şekilde kolayca aktarabilmemiz kalıp sözler sayesinde gerçekleşebilmektedir. Gerçek dışı anlamlar, kültürel ve sosyolojik unsurlar, mizah, sohbet, tutum, duygusal ifade gibi çeşitli iletişim işlevleri de kalıp sözler vasıtasıyla yerine getirilebilmektedir (Rammell, 2017: 235). Bu gibi durumlar kalıp sözleri, dil konuşurları tarafından sık tercih edilen bir dil gereksinimi haline getirmektedir. Bunun dışında sadece gün

içerisindeki iletişimle kısıtlı kalmayan kalıp sözler de mevcuttur. Bir durum karşısında verilen tepkiler, bayramlaşma, doğum günü dilekleri, müjdeli haberler gibi insana duygu yoğunluğu yaşatacak olaylar karşısında da ağızdan çıkan ilk sözler genellikle kalıp sözler grubundan olmaktadır.

Kalıp sözlerin genel hatlarıyla iki özelliği olduğundan bahsetmek gerekir. Rammell, bu özellikleri şu şekilde açıklamıştır (2017: 235);

1. “*Kalıp sözleri oluşturmak için dil bilgisel kurallar kullanılarak, yeni biçimler oluşturulamaz.*”

Bunun anlamı, kalıp sözler sözcük oluştururcasına bir kelimeyi, bir anlamı ifade etmek için masa başında oluşturulabilen dil öğelerinden değildir. Gelişimi ve kalıp söz halini alabilmesi için topluma mal olması veya bir süreçten geçmesi gerekmektedir.

2. “*Kalıp sözler, bir dil topluluğunun konuşmacıları tarafından bilinmektedir.*”

Yani, kalıp sözler bir dili konuşan toplumun doğuştan edindiği, ana diliyle birlikte zihnine kodlanan bir özelliktir.

Bu bölümde genel hatlarıyla kalıp sözlerin ne olduğuna değindik. Şimdi ise sırasıyla Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde kalıp sözlerin işlenişine, sınıflandırılışına, kimlerin çalıştığına ve kapsayıcılığına dair bilgiler vereceğiz.

2. Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözler

Türkiye Türkçesi kalıp sözler bakımından diğer Türk lehçelerinde de olduğu gibi çeşitliği bol bir dildir. Yaşanan bir durum karşısında kullanılacak bir kalıp söz, Türkiye Türkçesinde her daim bulunabilmektedir. İşlevlerine ileride de değineceğimiz kalıp sözler, günlük hayatımızda tavsiye, nasihat, taziye, iyi niyet, istek, onay-ret bildirme gibi önemli durumlar karşısında birçok fonksiyonda, kendine has çağrışımlarıyla birlikte kullanılabilir.

Türkiye Türkçesinde bu yapılar *kalıp sözler* ya da *ilişki sözleri* adıyla adlandırılmıştır (Aksan, 2004: 190). Yine *kültür birim* adlandırması da kalıp sözlerin Türkiye Türkçesindeki bir diğer adlandırmasıdır (Gökdayı, 2008: 91). Kalıp sözler üzerine Türkiye Türkçesinde yapılan çalışmaların sayısı pek fazla değildir. *Hürriyet Gökdayı*, kalıp sözler üzerine en çok çalışan isimdir. Bu konuda birçok makale yayımlamıştır; (Gökdayı, 2008: 89-110), (Gökdayı, 2012: 660-670), (Gökdayı, 2019: 168-176) Bir de kalıp sözler konusunu geniş bir biçimde ele aldığı müstakil bir kitap yayımlamıştır (Gökdayı, 2020: *Türkçede Kalıp Sözler*). Yine Doğan Aksan'da kalıp sözler üzerine çeşitli görüşler bildirmiş, eserlerinde bu konuya yer vermiştir (Aksan, 2004: *Türkçenin Söz Varlığı*, 35, 190-194), (Aksan, 1987: *Türkçenin Gücü / Türk Dilinin Zenginliklerine Tanıklar*, 167-182), bunun dışında Türkiye sahasında bu konuyla ilgili çeşitli makaleler ve çeşitli yüksek lisans düzeyinde tezler bulunmaktadır.

Kalıp sözler konusu Türkiye Türkçesi dil bilgisi kitaplarında kendisine yer bulamayan bir konudur. Bu sebeple Türkiye Türkçesinde anlamlarına, yapılarına ve işlevlerine göre sistemli ve genel bir kalıp söz sınıflandırması bulunmamaktadır. Bu durum Türkiye Türkçesinde kalıp söz olarak ifade edilen yapıların daha geniş kapsamlı ve daha serbest halde değerlendirilmesine, konu üzerine çalışan kişinin uygun göreceği şekilde bir sınıflandırma yapabilmesine imkân sağlamıştır. Yapılan çalışmalar içerisinde *Gökdayı*'ya ait olan sınıflandırma, en modern ve en kapsayıcı sınıflandırma çalışması olarak adlandırılabilir. *Gökdayı* kalıp sözleri dört ana başlık altında sınıflandırmıştır (Gökdayı, 2020: 102-111):

1. Yapısına göre kalıp sözler (Tek sözcüklü kalıp sözler, Çok sözcüklü kalıp sözler, Öbek halinde bulunan kalıp sözler, Cümle halinde olan kalıp sözler, Bitişken sözce olanlar)

2. Anlamlarına göre kalıp sözler (Gerçek anlamlı kalıp sözler, Değişmece anlamlı kalıp sözler)

3. İşlevlerine göre kalıp sözler

4. Bağlamlarına göre kalıp sözler

İşlevlerine ve bağlamlarına göre kalıp sözlerin sınıflandırılmalarında bir ilişki bulunmaktadır. Bu iki sınıflandırma ölçütünde kalıp sözlerin kullanıldıkları yer ve duruma odaklanılmıştır. Örneğin *güle güle oturun* kalıp sözü, yeni bir eve sahip olan birisine karşı iyi niyet bildirme anlamı taşıdığı için bu işlevde değerlendirir. Yine bu kalıp söz *yeni ev edinme* durumu üzerine söylenebileceği için yalnızca bu bağlamda değerlendirilir.

Türkiye Türkçesinde kalıp sözler, tıpkı terimler, atasözleri, deyimler, ikilemeler gibi kendisine söz varlığı öğeleri arasında yer bulabilmiştir. (Aksan, 2004: 35-190) Gökdayı ise içerisine atasözü, deyim, ikileme ve kalıp sözlerin dahil olduğu *kalıplaşmış dil birimleri* adında bir küme oluşturmuş ve bu oluşturduğu kümeyi diğer söz varlığı birimlerinden ayırmıştır (Gökdayı, 2020: 22).

3. Özbek Türkçesinde Kalıp Sözler

Kalıp sözler, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de günlük hayatta, genellikle konuşma esnasında kullanılan selamlaşma, tanışma, vedalaşma gibi fikir, duygu, hareket bildiren kelimelerin bir araya getirildiği bir iletişim unsuru olarak karşımıza çıkar. Yine Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Özbek Türkçesi de kalıp sözler bakımından zengin bir dildir. Kalıp sözlerin Özbek Türkçesindeki karşılığı Türkiye Türkçesinden farklı olarak *so'z-gap* veya *modal so'z* şeklindedir. Yine Türkiye Türkçesinden farklı olarak Özbek Türkçesinde bazı dil bilgisi kitaplarında *so'z-gap/modal so'z* konusu tıpkı isim, sıfat, zarf konuları gibi *so'z turkumlari* (sözcük türleri) bölümünde kendine yer bulabilmiştir. Örneğin R. Sayfullayeva vd.'nin hazırladığı 2009 yılında Taşkent'te yayımlanan *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili* adlı kitabın 280-284 sayfalarında *so'z gap* adıyla, U. Tursunov vd.'nin hazırladığı 1992 yılında Taşkent'te yayımlanan *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili* adlı kitapta ise 370-374. sayfalarda *modal so'z* adıyla işlenen kalıp sözler konusunun, *so'z turkumlari* (sözcük türleri) bölümünde işlendiğini görmek mümkündür. Her iki konu başlığı da Türkiye Türkçesindeki *kalıp söz* konusunun karşılığıdır. Biz de çalışmamızın bundan sonraki bölümünde her iki dilde de bu konuyu *kalıp söz* olarak adlandıracağız.

Özbek Türkçesinde kalıp sözlerle ilgili yukarıdaki çalışmaların dışında yapılan en önemli çalışmaları R. Bobokalonov gerçekleştirmiştir. Kendisinin 2000 yılında Taşkent'te sunduğu "*O'zbek tilida semantik-funksional shakllangan so'z-gaplar*" adlı tezi, 2006 yılında Taşkent'te yayımlanan "*O'zbek tilida gap sintakisisi va so'z-gaplarning sistem-struktur talqini*" adlı çalışması ve 2009 yılında Buhara'da yayımlanan "*So'z-gaplar ustida yana so'z-gaplar*" adlı çalışması alandaki kapsamlı çalışmalardandır. Bunun yanı sıra yine çeşitli dil bilgisi eserlerinde kalıp sözler konusu kısa, öz bir biçimde işlenmiştir. (Umurkulov, 2009: 134), (Yuldoşeva, 2018: 96-97), (Qobuljonova, 2010: 106-112).

Hozirgi O'zbek Adabiy Tili'nde kalıp sözlerin dört grupta sınıflandırılabileceği belirtilmiştir (Sayfullayeva, 2009: 281):

1. Modal gap-so'z (Modal kalıp sözler): Konuşur kişinin, belirtilen fikir-durum karşısındaki tutumunu, inancını, şüphesini, tahminlerini bildiren kalıp sözlerin olduğu gruptur. [xullas] "Kısacası", [demak] "demek ki", [shubhasiz] "şüphesiz" gibi kalıp sözler *modal gap-so'z* örnekleri olarak gösterilebilir.

2. Undov gap-so'z (Ünlem kalıp sözler): Kişilerin hislerini, duygularını, seslenmelerini ve çeşitli emir/komutlarını bildirmeleri sırasında kullandıkları kalıp söz ifadeleri bu grupta değerlendirilir. [eh] "eh!", [voy] "vay!", [ofarin] "aferin!" gibi kalıp sözler bu gruba örnek gösterilebilir.

3. Tasdiq/inkor gap-so'z (Onaylama/reddetme kalıp sözleri): Kişilerin öneri, tavsiye gibi durumlar karşısında onaylama veya reddetme bildirirken kullanacağı kalıp sözler, bu grupta

değerlendirilir. Bu gruptaki kalıp sözlerin *modal gap-so'z* grubunda da değerlendirilebileceği belirtilmiştir (Sayfullayeva, 2009: 282). [Ha] “Evet”, [Mayli] “Olur, uygun”, [yo'q] “hayır, yok”, [aslo] “asla” gibi ifadeler bu grubun kalıp söz örnekleridir.

4. Taklif/ishora gap-so'z (Teklif/işaret, belirti kalıp sözler): Vücudun bölümlerine yönelik kalıp sözleri oluşturan bu gruptaki kalıp sözlerde karşıdaki insana odaklanma ve onu eyleme geçirme isteği bulunmaktadır. [oturing] “oturur”, [kiring] “girin”, [Tinglang] “dinleyin” gibi örnekler verilebilir.

Bunun dışında daha birçok kalıp söz örneğinin de zaman içerisinde kendine has biçimlerle beraber diğer sözcük türlerinden meydana gelebileceği belirtilmiştir. Örnek vermek gerekirse [tabiiy] “*tabii*” kalıp sözü sıfattan, [albatta] “*elbette*” kalıp sözü zarftan, [har holda] “*herhalde*” kalıp sözü kelime gruplarından, [xuda xohlasa] “*Allah izin verirse*” gibi kalıp sözler ise doğrudan cümle yapısı içerisinde oluşturulmuştur (Sayfullayeva, 2009: 282).

Özbek dil bilminde kalıp sözler [-lashgan], [-lashayotgan], [-simon] şeklinde üç türlü detaylı değerlendirmeye ve derecelendirmeye tabii tutulmaktadır (Sayfullayeva, 2009: 282-283).

Bunlardan [-**lashgan**], semantik özelliğiyle her çeşit sözcük türü grubunun kelime hazinesine çok yakındır, ancak kendi özelliklerini de diğer sözcük türlerinden tamamen ayırmaz. Modal gap-so'z'e [chamasi] “anlaşılan, sanki”, undov gap-so'z'e [ura] “yaşasın”, tasdik/inqor gap-so'z'e [bo'pti] “tamam, olur”, taklif/ishora gap-so'z'e ise [qani] “haydi, buyurun” gibi kalıp sözler örnek gösterilebilir.

[-**lashayotgan**]’da ise daha tam anlamıyla kalıp söz olamamış, ancak kalıp söz olma yolunda olan ifadeler yer verilmiştir. Modal gap-so'z'e [balki] “belki”, undov gap-so'z'e [yashang] “yaşayın”, tasdik/inqor gap-so'z'e [durust] “güzel, hoş, makul”, taklif/ishora gap-so'z'e ise [mana mundoq] “işte böyle” gibi kalıp sözler örnek verilebilir.

[-**simon**], özünde kalıp söz olmayıp da kalıp söz olarak kullanılan ifadelerin toplandığı bölümdür. Bu bölümde Modal gap-so'z'e [shunday qilib] “böylece, bu yüzden”, undov gap-so'z'e samimiyet belirtme anlamında [asolim] “balım”, seslenme anlamında [ey, dostlar] “ey, dostlar”, tasdik/inqor gap-so'z'e [xuddi shunday] “tıpkı böyle, öyle, şöyle”, taklif/ishora gap-so'z'e ise [boshlang] “başlayın” gibi örnekler verilebilir.

Bu bölümde Özbek Türkçesinde kalıp sözlerin ne olduğu kısaca açıklanmaya çalışılmıştır. Konumlanmış biçimi, *so'z-gap* ve *modal so'zlar* adıyla Türkiye Türkçesindeki *kalıp söz* kavramını karşılaması, yapılan çalışmaların bir kısmı ve *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili (2009)*’a göre Özbek Türkçesinde bulunan kalıp sözlerin sınıflandırılması ve Türkiye Türkçesinden farklı bir derecelendirmeye tabii tutulduğu aktarılmaya çalışılmıştır.

4. Kalıp Sözlerin İşlevleri

Kalıp sözler dâhil oldukları dil içerisinde birçok görev üstenebilmektedir. Maddeler halinde kalıp sözlerin işlevlerini açıklayacak olursak;

4.1. Kalıp sözlerin en önemli işlevi, iletişimsel bir özelliğe sahip olmasıdır (Iwatsuki, 2018: 2679). Diğer kalıplaşmış biçimlere kıyasla kalıp sözler, günlük konuşmada sık kullanılabilen yapılardandır. Kişiler arası ilişkileri canlı ve sürdürülebilir kılmaktadır (Arslan, 2018: 170).

-**Assalomu alaykum!** “Selam!”

-**Vaalaykum assalom! Xush kelibsiz! Marhamat, kiring.** “Selam! Hoş geldiniz! Lütfen, buyrun”.

-**Rahmat!** “Teşekkür ederim!”

Yukarıda gün içerisinde sıkça kullanılacak bir konuşma metninden örnek verilmiştir. Örnekte de görüldüğü üzere, karşımıza tamamen kalıp sözlerden oluşan bir diyalog

çıkıştır. Diyalogda kalıp sözlerin hem günlük konuşmadaki sıklığını hem de iletişimi canlı ve sürdürülebilir kılmadaki rolünü görebilmekteyiz.

4.2. Günlük yaşamımızda otomatik yanıtları tetikleyen birçok standart iletişim durumu söz konusudur (Doğançay, 1990: 52). Önceden hazırlanan bazı kalıpları dil konuşuruna sunarak iyi veya kötü dilek bildirme “**Xudo sizni asrasin**” (*Allah razı olsun*), belirli durumlarda konuşura özgün sözler bulma noktasında yardımcı olma “**Ko'rishguncha!**” (*Görüşmek üzere!*), stres dolu anlarda iletişime geçmek durumunda kalan insanlara iletişim kanalı açma “**Joyi behishta/jannatda bo'lsin**” (*mekânı cennet olsun*) gibi görevleri, örneklerde görüldüğü üzere kalıp sözler yerine getirmektedir (Gökdayı, 2020: 80-81).

4.3. Daha ufak yaşlarda çocukların sosyalleşme gelişimini sağlayabilmek için onlara bir takım kalıp sözler öğretilir. Öğretilen bu kalıp sözler sayesinde çocuklara nezaket kurallarını aşılayabilme fırsatı doğar (Doğançay, 1990: 50). Gelişim aşamasındaki çocuklara gerekli yerlerde sık sık teşekkür ettirme veya “Lütfen” dedirtme eğilimi gibi kalıp söz kullanım yerleri bu duruma örnektir.

4.4. İçinde buldukları bağlama bağlı olarak, kendisinden birden fazla anlam çıkarılmasını sağlayabilen kalıp sözler vardır. Bu durum kalıp sözlerin çok yönlülüğüne bir örnektir. **Mashalloh** “Maşallah” kelimesini bu doğrultuda incelediğimizde, hem inanç sisteminin getirdiği nazar anlayışına karşı bir koruyucu görev için kullanılmasıyla karşılaşılabilir hem de ani gelişen olaylara verilen tepki, şaşırma gibi durumlarda kullanılabilir.

4.5. İletişim esnasında karmaşıklığı azaltmak amacıyla tepki gösterme biçimini düzenleme ve söylenebilecek uygun sözü bulma konusunda yine kalıp sözlerden yararlanılabilmektedir (Gökdayı, 2020: 82). Örneğin söylenen bir sözün üstüne itiraz etme veya bir eklemeye bulunma noktasında karşıdaki insanın sözlerine karşı **Kechirasiz** “*afedersiniz*” ifadesiyle müdahalede bulunmak mümkündür.

4.6. Kalıp sözler, konuşurlara özgün ifadeler oluşturmak için konuşurların zamanları olmadığı durumlarda ortama uygun gelecek şekilde uygun ifadeler vererek sosyal durumun karmaşıklığını, yanlış anlaşılmalara azaltmak için de sıkça kullanılmaktadır (Doğançay, 1990: 54).

4.7. Kalıp sözler, gerçek anlamlarının dışında mecaz anlamlarıyla birlikte de kullanılabilir (Arslan, 2018: 172). **Ko'rinmay ketdingiz?** “*Görünmüyorsunuz?*” örneğinde esas olarak, sorulan kişinin bir varlık olarak görünmediğini değil, bir süredir sorulan kişiyle görüşemediğini anlaşılmaktadır. Bu sayede iletişime geçilen kişiye karşı nüktedan bir tavır sergileme fırsatı sağlanmaktadır.

4.8. Kalıp sözlerin kaynak dilden başka bir dile aktarımı hassasiyet isteyen bir konudur ve ilginç bir işlemdir. Dili iyi algılayan, inceliklerini, hassasiyetlerini iyi sezimleyebilen bir çevirmen için kalıp sözler, çeviri esnasında kolaylık sağlayabilen, saatlerce kelime kelime incelenecek bir yapının çok duru bir şekilde aktarımını sağlayabilen yapılardır. Kalıp sözler, hedef dile rutin yöntemlerle aktarılamazlar. Dillerin sözlükleri aracılığıyla kalıp sözleri anlamaya çalışmak çoğu zaman yanlış çıkarımlar yapılmasını sağlayabilmektedir. Kaynak dilde bulunan kaynak metinde kullanılan kalıp sözün ne anlamda, hangi sonuca varma amacıyla kullanıldığını tespit etmek ve çevirinin yapılması planlanan dilde mevcut kalıp sözü doğru adlandırabilmek, o dillere hakim olmanın getirebileceği özelliklerdendir.

4.9. Kalıp sözler günlük kullanımının yanı sıra eğitim – öğretim sahasında, seminer – konferans sunumu gibi aktif bilgi aktarımı esnasında kullanılarak akademik alanda da bir miktar kalıplaşmış ifadeyle kendini gösterebilmektedir. Bir öğretmenin sınıfta bulunan bireyleri kontrol edebilmek, dikkatlerini ders içinde tutabilmek için söylediği “*Dinleyin!*” “*Konuşmayın!*”, “*Buraya dikkat edin!*” gibi uyarıcı, ünlem barındıran sözler, birer kalıp söz örneğidir. Yine bir araştırmacının konferans veya seminer sunumu esnasında dinleyiciyi aktif tutabilmek için

“Dinlediğiniz için teşekkür ederim!”, “Sizin de gördüğünüz gibi!” gibi kullandığı birtakım ifadeler de kalıp sözler bünyesinde değerlendirilir.

4.10. Kalıp sözlerin araştırma konusu olarak en yoğun işlenen ve en çok bahsedilen işlevlerinden birisi de yabancıların dil öğreniminde/ikincil dil ediniminde karşılaşılan öğrenim süreci ve öğretim şekli konusudur. Gerçekten de kalıp sözler, dil öğreniminde önemli bir yer tutmaktadır. Yeni bir dil öğrencisi için, mevcut dilin kalıp sözlerini yorumlayabilmek, anlamlandırabilmek çok güç bir durumdur. Öğrenim sürecinde kalıp sözleri iyi kavrayabilen birisi, dil edinimini kolaylaştırabilir. Örneğin, Türkiye Türkçesinde bulunan ve herhangi bir karşılama, buyur etme faslının nasıl geliştiğini üçüncü bir kişiye anlatırken kullanılan bir kalıp söz olan “*Hoş geldin, beş gittin*” ifadesiyle karşılaşan başka bir dil konuşuru, bu ifadeyi yorumlarken zorlanacaktır. Sözlük vasıtasıyla anlamlandırma çalışmalarına girildiğinde ise durum işin içinden çıkılmayacak hale gelecektir, ancak bu gibi kalıp söz ifadelerin, dil öğretiminde aktif bir şekilde kullanılması, dili öğrenenler için birçok konuda kolaylık sağlayacak ve hatta onlara öğrendikleri dil üzerinden semantik anlamda çıkarımlar yapabilmek fırsatı kazandırabilecektir.

4.11. Kalıp sözler, buldukları dili konuşan topluma ait olan inanç sistemini de gözler önüne sermektedir. İçerisinde “Allah” adı veya dini terimler geçen birçok kalıp söz hem Özbek Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. *Allah rozi bo'lsin* “Allah razı olsun”, *Allah duolaringizni qabul qilsin* “Allah dualarınızı kabul eylesin”, *Ramazon xayiti muborak bo'lsin* “Ramazan bayramınız kutlu olsun”.

4.12. Kalıp sözlerin hayvanlarla iletişime geçme noktasında da rolü vardır. Hayvanları eğitebilmek, çeşitli komutlar vererek eyleme geçmelerini sağlayabilmek, bireyin istediği doğrultuda yönlendirebilmek gibi faaliyetleri, onlara verilen komutlar sayesinde gerçekleştirebilmekteyiz. Verilen bu komutlar, dillerin her birinde farklı biçimlerde olsa da hissedilen duygu ve verilmek istenen mesaj hemen hemen aynı doğrultudadır. Bu doğrultu, komutların evrensel olmasını, kalıplaşmış bir yapı olan kalıp sözlerden olmasını sağlamaktadır (Sidtis, 2010: 263-264). Bu noktada Türkiye Türkçesi üzerinden bu konuda *gel oğlum, otur!, dur!, kalk!, ye!, gel kuçu kuçu!, gel pisi pisi!, cik cik!, gel bili bili!* Gibi örnekler sıralanabilir.

5. Örnekler

Bu bölümde Özbek Türkçesi metinlerden tespit edilmiş birkac kalıp söz örneği gösterilecektir. Bu sayede hem kalıp sözlerin metinler üzerinde nasıl kullanıldığı görülecek hem de bu kalıp sözlerin Türkiye Türkçesindeki karşılıklarını tanıma fırsatı sağlanacaktır.

5.1. Demak (Demek/Yani)

Кўнглимдаги гапни Гуласалга очик айтишга журъатим етмади ўшанда, **демак**, ҳаммасига ўзим, ўзимнинг ландовурлигим сабаб!.. (*İçimdekileri Gülasal'e açıkça söylemeye cesaret edemedim. Demek ki, bütün bu olanlara benim beceriksizliğim neden oldu!..*) (Ayizov 2011: 10)

Üzerine konuşulan, düşünülen bir konuyu sonuca bağlamak, açıklık getirmek amacıyla bu kalıp söz ifadesi kullanılmaktadır. Bu ifade her iki dilde de aynı şekilde kullanılmaktadır ve aynı anlamı karşılamaktadır.

5.2. Yaxshi qolinglar (Sağlıcakla kalın, görüşmek üzere)

– Майли, ўғлим, ўқишдан қолма. Келиним билан чақчақлашиб ўтирамин. Қоронғуда қолиб юрма, эртароқ кел, кутпириб қўйма.

– Хўп, **яхши қолинглар**.

(-Tamam, oğlum, eğitimini aksatma. Gelinimle birlikte güzelce otururuz. Karanlıkta kalma, erken gel, bekletme.)

-*Tamam, sağlıcakla kalın.*) (Ayizov, 2011: 15)

Birisiyle konuşup görüştüktan sonra veya bir mekândan ayrılmak üzereyken söylenebilen, içerisinde ayrılma anlamı taşıyan ve her iki dilde de aynı anlamda kullanılan bir kalıp sözdür.

5.3. Assalomu alaykum/Salom Alaykum (*Selamın Aleyküm, Selam, Merhaba*)

-Салом алайкум, келинглар, меҳмонлар! (-*Selamın Aleyküm, buyrun, misafirler!*) (Ayizov, 2011: 2)

Toplumun çoğunluğunun Müslüman olduğu coğrafyalarda sık kullanılan bir selamlaşma türüdür. Anlamı “Allah’ın selâmı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun” şeklindedir. Karşı tarafa bu mesajı vermek için kullanılır. Bu kalıp söz Özbek Türkçesinde günlük hayatta Türkiye Türkçesine kıyasla daha sık ve geniş bir kullanıma sahiptir.

5.4. Ха (*Evet*)

Ха, жўрамиз кезишни, саёҳат қилишни яхши кўради. (*Evet, arkadaşımız gezmeyi, seyahat etmeyi hoş karşılar.*) (İsmoil, ? : 3)

Konuşma esnasında karşılaşılan bir soruya, öneriye veya yapılan bir eylemin ardına onay bildirmek için Özbek Türkçesi de *Ха* ifadesi kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde bu ifadenin karşılığı *Evet*’tir. İşlev olarak her iki dilin kalıp sözü de aynı görevi görmektedir. Türkiye’nin Anadolu bölgelerinde tıpkı Özbek Türkçesindeki gibi aynı anlamda ve işlevdeki *He* ifadesi kullanılmaktadır.

5.5. Yo’q (*Hayır*)

Йўқ, - дейман, ўзимга ўзим. (“*Hayır*” diyorum, kendi kendime.) (İsmoil, ? : 3)

Olumsuzluk bildiren bir kalıp söz olan *Yo’q*, kullanıldığında karşı tarafa reddetme, kabul etmeme anlamını iletir. Türkiye Türkçesinde bu kalıp söz aynı işlevle *yok* biçiminde bulunmaktadır, fakat bu kalıp söz kullanım sıklığı bakımından *hayır* ifadesinin gerisinde kalmıştır.

5.6. Qanday kunlarga qoldik (*Ne günlere kaldık*)

– Болам, қандай кунларга қолдик-а. Бу кундан кўра, онангдан олдинроқ мен ўлиб кетсам бўлмасмиди. (-*Çocuđum, ne günlere kaldık, Keşke annenden önce ben vefat etmiş olsaydım.*) (Ayizov, 2011: 6)

Kötü bir durum yaşayan, bu duruma üzölen ve yakman bir kimsenin kullanabileceği üzüntü bildiren bir kalıp sözdür. Bu kalıp söz, genellikle yaşı ileride insanlar tarafından çağın getirdiği yenilikler karşısında yaşadıkları hoşnutsuzluğu belirtmek amacıyla kullanılmaktadır. Her iki dilde de aynı işlev ve biçimde kullanılmaktadır. Aradaki tek fark kalıp söz ifadesi Özbek Türkçesinde *qanday* yapısıyla oluşmuşken Türkiye Türkçesinde *Ne* yapısıyla oluşmuştur.

5.7. Bo’lmasa (*Aksi takdirde, Olmazsa*)

– Биринчи товоқни олган жарлик Сардор полвонга талабгор борми? – у бир муддат даврага кўз югуртирди, ҳеч кимдан садо чикмади. – Бўлмаса соврин Сардор полвонга берилади. (-*Birinci tabağı alan Jar’lı Pehlivan Serdar’a rakip var mı? –O bir süre etrafa bakmışsa da kimseden ses seda çıkmadı. –Aksi Takdirde ödöl Pehlivan Serdar’a verilecek.*) (Ayizov, 2011: 4)

Dinleyiciyi harekete geçirme amacıyla uyarıda bulunmaya yarayan bu kalıp söz, önerilen harekete, davranışa, eyleme katılmayan dinleyicinin karşılaşacağı nihai sonucu bildirmektedir. Hem Özbek Türkçesi hem de Türkiye Türkçesinde aynı anlamda kullanılmaktadır. İki dilin arasında bu kalıp sözün kullanımındaki tek fark, fonolojik farklılıklardır.

5.8. İltimos (*Lütfen*)

Гуласал довдираб қадамини тезлатди. (*Gulasal adımlarını hızlandırdı.*)

– Гуласал! (-*Gulasal!*)

– Жаббор ака, **ИЛТИМОС**, мени тинч қўйинг. (-*Jabbor abi, Lütfen, beni rahat bırakın.*)
(Ayizov, 2011: 11)

Talep edilen, istenilen bir durum karşısında, kişinin talebini bildirdiği kişi veya kişilere karşı söyleyebileceği, rica anlamı taşıyan bir kalıp sözdür. Türkiye Türkçesinde *iltimas* olarak kullanılan ama farklı anlamda olan bir kelime vardır. Özbek Türkçesindeki *iltimos* kalıp söz ifadesini aynı anlamda karşılayan *Lütfen* kalıp sözü mevcuttur.

5.9. Rostini Aytsam (*Doğrusunu söylersem/Doğrusunu söylemek gerekirse...*)

Ростини айтсам у эмас мени ташвишлантирган. (*Doğrusunu söylersem, o değil beni endişelendiren.*) (İsmoil, ? : 5)

Herhangi bir konuda işin aslını, doğrusunu belirtmek için konuşan birisinin kullanabileceği bir kalıp sözdür. Hem Özbek Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde aynı şekilde kullanılmaktadır.

5.10. Nazarimda (*Bence, Nazarım da*)

Назаримда, анови чол ҳам беҳуда гап бошлаб қолмади-ёв... (*Bence, o yaşlı adam, bu sözleri boşuna söylemedi...*) (Ayizov, 2011: 3)

Bir konuşma ya da düşünce esnasında kişinin kendi görüşlerini ortaya koyarak açıklama isteğine istinaden kullanılabilecek kalıp sözlerden biridir. Türkiye Türkçesinde de mevcut olan ve *benim nazarım da* gibi şekillerde kullanılabilen bu ifade kullanım sıklığı açısından yerini *bence, bana göre* gibi kalıplaşmış ifadelerle bırakmıştır.

5.11. Ho'pmi (*Tamam mı?*)

– Баходир, Жарлик оғайниларимизга қарагин, **хўпми**, қўноқ Розик чавандозникида, билдингми? (-*Bahadır, Jar'lı kardeşlerimize bak, tamam mı? Misafirlerden Rozik, kendisi binicidir, anladın mı?*). (Ayizov, 2011: 2)

Bir kimseden bir şey yapmasını isteyen, o konuda emir veren, beklenti içerisine giren ve bu beklenti doğrultusunda olumlu veya olumsuz bir yanıt isteyen birisinin kullanabileceği bir kalıp sözdür (Gökdayı, 2020: 273). Türkiye Türkçesinde bu ifade, *Ho'pmi?* yerine *Tamam mı?* biçimiyle kullanılsa da işlev olarak aynı görevi yerine getirmektedir.

5.12. Bilasizmi (*Biliyor musunuz?*)

“Биласизми, ўша куни Отагелди-оғам билан учрашувимиз олдиан менга Инглизстондан сим қоқишди...” (*Biliyor musunuz, o gün atcam Otageldi ile görüşmeden evvel İngiltere'den bir telefon geldi. (birisi aradı.)*) (İsmoil, ? : 84)

Konuşur kişi, söylemek istediği şeyi dinleyiciye açıklamadan evvel ona *biliyor musunuz?* Gibi açıklama anlamı taşıyan bir kalıp söz kullanabilir. Bu kalıp söz yapısının içerisinde dinleyiciye iletilen mesajı ilgi çekerek, merak uyandırarak aktarma isteği de görülmektedir. Her iki dilde de aynı şekilde ve aynı işlevde kullanılır.

Sonuç

Türkiye Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde kalıp sözler, günlük hayatta, genellikle konuşma esnasında kullanılan selamlaşma, tanışma, vedalaşma gibi fikir, duygu, hareket bildiren kelimelerin bir araya getirildiği bir iletişim unsuru olarak karşımıza çıkar. Dil kullanıcıları için konuşma bölümünün en önemli unsurunu kalıp sözler oluşturmaktadır. Çünkü kalıp sözler iletişim esnasında kullanışlı, çağrışım gücü yüksek ezber cümlelerdir. Gün içinde

karşılaşmakta olunan selamlaşma, tanışma, vedalaşma gibi durumlar karşısında hissedilen duygu yoğunluğunu tek cümle veya sınırlı sayıda kelimeyle pratik bir şekilde kolayca aktarabilmemiz kalıp sözler sayesinde gerçekleşebilmektedir. Gerçek dışı anlamlar, kültürel ve sosyolojik unsurlar, mizah, sohbet, tutum, duygusal ifade gibi çeşitli iletişim işlevleri de kalıp sözler vasıtasıyla yerine getirilebilmektedir.

Kalıp sözler, günlük hayatımızda tavsiye, nasihat, taziye, iyi niyet, istek, onay-ret bildirme gibi önemli durumlar karşısında birçok fonksiyonda, kendine has çağrışımlarıyla birlikte kullanılabilir. Karşılaştırılan her iki dil de kalıp sözler bakımından zengin bir dildir. Kalıp sözlerin Özbek Türkçesindeki karşılığı Türkiye Türkçesinden farklı olarak *so'z-gap* veya *modal so'z* şeklindedir. Yine Türkiye Türkçesinden farklı olarak Özbek Türkçesinde bazı dil bilgisi kitaplarında *so'z-gap/modal so'z* konusu tıpkı isim, sıfat, zarf konuları gibi *so'z turkumlari* (sözcük türleri) bölümünde kendine yer bulabilmiştir.

Söz konusu çalışmada incelenen yaygın olarak kullanılan 12 tane Özbek Türkçesi kalıp söz ifadesinden 6 tanesi [*Demak, Assalomu alaykum/Salom Alaykum, Yo'q, Bo'lmasa, Bilasizmi, Nazarimda*] Türkiye Türkçesindeki karşılıklarından sadece fonolojik ve morfolojik özellikleriyle ayrılır. Yani Türkiye Türkçesinde bu kalıp sözlerin bütünüyle aynı şekillerinin bulunmaktadır. *Ho'pmi, Rostini Aytsam, İltimos, Xa, Yaxshi qolinglar* gibi kalıp söz ifadelerinin Türkiye Türkçesine kıyasla kelime farklılıkları olsa da aynı biçimlerde, aynı anlamı karşılayan varyantlarının olduğu meydana çıkmıştır. [*Qanday kunlarga qoldik*] yapısındaki farkın sadece Özbek Türkçesinin *qanday* soru ifadesine karşın Türkiye Türkçesinin *ne* soru ifadesini tercih etmesi sebebiyle doğduğu görülür. Tüm bunların doğrultusunda her iki lehçede de kalıp sözler konusunun işlenişinde ve anlayışında farklılıklar olsa da tarihin günümüze değin taşıdığı iki ortak halkın iki ortak kültürü, az sayıda belirtmiş olduğumuz kalıp sözlerde de kendisini göstermiştir. İki dilin kalıp sözlerinin bazılarında kelime farklılıkları görülse de üzerine yüklenen anlam çoğu zaman aynıdır. Bazılarında ise kelimeler değişmemiş, ifadeler bütünüyle aynı kalmıştır.

KAYNAKLAR

Aksan, D. (1987). *Türkçenin Gücü / Türk Dilinin Zenginliklerine Tanıklar*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Aksan, D. (2004). *Türkçenin Söz Varlığı*. 3. Baskı, Ankara: Engin Yayınevi.

Arslan, N., Mavaşoğlu, M. (2018). A comparative study of formulaic expressions in textbooks of Turkish as a foreign language. *Uluslararası Eğitim Programları ve Öğretim Dergisi*, C. 8, S. 2, s. 159-180.

Doğançay, S. (1990). "Your eye is sparkling": Formulaic expressions and routines and Turkish. *Working Papers in Educational Linguistics (WPEL)*, C. 6, S. 2, s. 49-64.

Gökdayı, H. (2008). Türkçede Kalıp Sözler. *Bilig*, Kış, S. 44, s. 89-110.

Gökdayı, H. (2012). *Dilde Kalıplaşma Dereceleri*. Prof. Dr. Mine MENGİ Adına TÜRKOLOJİ SEMPOZYUMU (20-22 Ekim 2011) BİLDİRİLERİ. Adana: Çukurova Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. s. 660-670

Gökdayı, H. (2019). Türkiye Türkçesinde Kalıplaşma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.12, S. 68, s. 168-176.

Gökdayı, H. (2020). *Türkçede Kalıp Sözler*. 3. Baskı. İstanbul: Kriter.

İmer, K., Kocaman, A., Özsoy, S. A. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

İwatsuki, K., Aizawa, A. (2018). Using Formulaic Expressions in Writing Assistance Systems. *Proceedings of the 27th International Conference on Computational Linguistics*. Santa Fe, New Mexico: USA: Association for Computational Linguistics. s. 2678-2689.

Rammell, S., Sidtis, V. L. (2017). Perception of formulaic and novel expressions under acoustic degradation. *The Mental Lexicon*, C. 12, S. 2, s. 234-262.

Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. (2009). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili*. Toshkent: "Fan va texnologiya" nashriyot.

Sidtis, D. V. (2010). Formulaic Expressions in Mind and Brain. *The Handbook of Psycholinguistic and Cognitive Processes* (Ed. Jackie Guendouzi vd.). Abingdon: Routledge. s. 247-272.

Tannen, D., Öztekin, P. C. (1977). Health to Our Mouths: Formulaic Expressions in Turkish and Greek. *Proceedings of the 3rd Annual Meeting of the Berkeley Linguistics*. Berkeley, California: Berkeley Linguistics Society. s. 516-534

Tursunov, U., Muxtorov, A. Rahmatullayev, Ş. (1992). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili*, Toshkent: "O'zbekiston" Nashriyoti.

Umurqulov, B.U. (2009). *Hozirgi O'zbek Tili*, Termiz.

Yuldoşeva, N.E., Farangiz, M. (2018). Sodda Gaplarda Kesim va Uning Mavqeyi, *Modern Scientific Challenges and Trends*, C. 2, S. 10, Varşova: Wydawnictwo Naukowe "iScience". s. 94-98.

Qobuljonova, G. K., Zokirova, H.R. (2010). *O'zbek Tili*, Andijon.

Örneklerin Tespitinde Kullanılan Eserler

Ayizov, A. (2011). Palvon Yig'lagan Tun. Erişim adresi: <http://forum.ziyouz.com/index.php?topic=6141.0>

İsmoil, A. (?). Murtad. Erişim adresi: <http://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/abdulhamid-ismoil-1954/abdulhamid-ismoil-murtad-qissa>